

Bernadetta Ciesek-Ślizowska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3425-7237>

e-mail: bernadetta.ciesek@us.edu.pl

Beata Duda

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1995-6489>

e-mail: beata.duda@us.edu.pl

Ewa Ficek

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0976-1944>

e-mail: ewa.ficek@us.edu.pl

Joanna Przyklenk

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0385-6432>

e-mail: joanna.przyklenk@us.edu.pl

Katarzyna Sujkowska-Sobisz*

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9379-7973>

e-mail: katarzyna.sujkowska-sobisz@us.edu.pl

Cyfrowe archiwum społeczne jako przedmiot badań dyskursologicznych. Prolegomena

**A digital community archive as an object of discourse studies.
Prolegomena**

Abstrakt

Autorki artykułu dokonały wstępnego rozpoznania fenomenu, który określa się dziś mianem cyfrowego archiwum społecznego. Ogląd tego obiektu dociekań (interesującego poznawczo, choć jednocześnie pomijanego dotąd w lingwistycznie i/lub dyskursologicznie sprofilowanych rozważaniach nad pamięcią zbiorową albo jednostkową, kulturą pamięci, dyskursami pamięci itd.) poprzedziły uzgodnienia definicyjne. Badaczki uzupełniły go także o: 1) omówienie społeczno-kulturowego tła obecnej archiwistyki; 2) przedstawienie naukowego zaplecza roztrząsań oraz wstępne dookreślenie założeń i metod opisu; 3) ocenę możliwości i ograniczeń związanych z eksploracją zarysowanego pola analiz, a także wskazanie uobecniających się w tych granicach problemów badawczych (tożsamość

* Autorka korespondencyjna

podmiotów odbijających się w zwierciadle archiwum społecznego/cyfrowego; aksjologiczne i ideologiczne aspekty re/konstruowanych przez aktorów społecznych obrazów przeszłości; płaszczyzna przedmiotowa i dyskursywny obraz świata; dyskurs prywatności a/i dyskurs publiczny wobec archiwistyki społecznej oraz – szerzej – usytuowanie archiwum we współczesnej przestrzeni komunikacyjnej). Zdaniem autorek przestrzenie archiwalne powinny spotkać się z większym zainteresowaniem dyskursologów – przede wszystkim z uwagi na ważką rolę społeczną, jaką pełnią one zarówno w humanistyce, jak i we współczesnym myśleniu partycypacyjnym (obywatelskim czy wspólnototwórczym).

Słowa kluczowe: archiwum społeczne, dyskurs, analiza dyskursu, pamięć, digitalizacja

Abstract

The article first presents the phenomenon that is described today as the digital community archive. The overview of the discussed study object (cognitively interesting but so far still overlooked in the linguistic or discourse-oriented considerations on individual or common memory, memory culture, memory discourses, etc.) was preceded by some definition conclusions presented here. The researchers supplemented this overview with: 1. description of the socio-cultural background of the contemporary archival sources; 2. presentation of the research background, including the research assumptions and description methods; 3. assessment of possibilities and limitations connected with exploring the outlined field of study and indicating in this field the most important research problems, i.e.: subjects' identities that can be seen in digital community archives; axiological and ideological aspects of the images of the past that are re/constructed by the participants of the community archive area; the subject plane and discursive image of the world; private and/vs. public discourse considering the community archives, and – in a broader sense – the position of the archive in the contemporary sphere of communication. The authors believe that the archive should receive more attention from the discourse researchers mainly due to its vital social role played not only in the humanities, but also in the contemporary participatory thinking (civic and community-generating).

Keywords: community archives, discourse, discourse analysis, memory, digitalization

1. Wprowadzenie

Refleksja pamięcioznawcza w obszarze nauk humanistycznych oraz społecznych zajmuje współcześnie ważną pozycję, a zagadnienia wchodzące w jej zakres, choć już dobrze opracowane – zarówno w aspekcie teoretyczno-metodologicznym, jak i analitycznym – wciąż są poddawane ponownemu namysłowi (np. Jankowska 2017: 7). Co więcej, w rozrządzeniach podporządkowanych temu nurtowi szczególne miejsce przypada figurze archiwum. Jak dowodzi Iwona Kurz, w interesującym nas kontekście bodaj najczęściej przywoływana jest nośna metafora Jacques'a Derridy¹, w ujęciu którego

¹ Por. też spostrzeżenia Maurice'a Halbwachsa czy Michela Foucaulta, który uznał archiwum za jedną z najważniejszych instytucji wiedzy-władzy – patrz: *Archeologia wiedzy*, a poza tym np. krytyczne zainteresowanie archiwami w sztuce (Kurz 2014).

sprzężenie pomiędzy pamięcią a archiwum (czyli publiczną protezą pamięci) ma charakter tyleż dynamiczny, co aporetyczny. Otóż:

Istotą archiwum [...] jest [...] napięcie między pragnieniem źródłowego powtórzenia i zachowania wydarzenia a jego nieuchronnym zacieraniem i wypieraniem [...]. Przyniesienie archiwalne wydarzenia zawsze wiąże się z jego zatarciem [...], jednocześnie wyklucza [...] także [...] to, co nie podlega archiwizacji (Kurz 2014: 46; zob. także Derrida 2016).

Celem dociekań wyrastających z poznawczego „pluralizmu spojrzeń” (Borzyszkowska-Szewczyk 2017: 15) autorkę artykułu będzie rozpoznanie fenomenu, który określa się mianem *archiwum społecznego* – a właściwie jego odmiany cyfrowej. Ogląd wskazanego obiektu (atrakcyjnego, aczkolwiek pomijanego dotąd w lingwistycznie i/lub dyskursologicznie zorientowanych rozważaniach nad pamięcią zbiorową albo jednostkową, dyskursami pamięci itd.) uzupełnimy także o:

- 1) deskrypcję społeczno-kulturowego tła obecnej archiwistyki;
- 2) ocenę możliwości i ograniczeń związanych z eksploracją wstępnie naszkicowanego pola analiz tudzież wyliczenie problemów domagających się rozstrzygnięcia;
- 3) przedstawienie zaplecza naukowego projektu przygotowanego w oparciu o powyższe dane i sprzężonych z nim założeń oraz metod opisu.

W tym miejscu poczynić wypada zastrzeżenie, mianowicie: poszukiwanie inspiracji lub, będące jego rezultatem, zapożyczanie koncepcji zadomowionych w dziedzinach „ościennych” przekłada się na pożądaną ostatnio w nauce inter- czy transdyscyplinarność badań, co na gruncie pamięcioznawstwa objawia się częstokroć niejednorodnością aparatury pojęciowej, budzącą spore kontrowersje (Borzyszkowska-Szewczyk 2017: 15–16). Pragnąc owego fermentu terminologicznego uniknąć, rozpoczniemy zatem od najpilniejszych ustaleń definicyjnych.

2. Pamięć, archiwum, społeczeństwo

Wyjdźmy od kluczowego pojęcia, czyli od *archiwum społecznego*, którego obecność jako artefaktu zaświadczona jest już w czasach PRL (Czarnota 2014: 126–127). Dostrzec dziś można rozkwit społecznej archiwistyki, a wraz z nią wzmożenie namysłu nad pozostającą w jej centrum kategorią *archiwum społecznego*. Przywołajmy jedną z najczęściej cytowanych definicji, zaproponowaną przez Fundację Ośrodek KARTA:

Archiwum społeczne powstaje w efekcie celowej oddolnej działalności obywatelskiej. Jego główną misją jest aktywne działanie na rzecz ratowania i ochrony dziedzictwa

kulturowego, a celem – pozyskiwanie, zabezpieczanie, opracowanie i udostępnianie materiałów wchodzących w skład niepaństwowego zasobu archiwalnego („Definicja”: <<https://archiwa.org/definicja>>, dostęp: 10.09.2018).

Powyższe ujęcie w eksplicytny sposób podkreśla społeczny, partycypacyjny (zawarty w przydawce gatunkującej) wymiar interesującej nas kategorii – *archiwum* powstaje bowiem w „efekcie celowej działalności obywatelskiej” (Ziętał 2016: 3) i jest (współ)prowadzone² przez pasjonatów – archiwistów amatorów, którzy zachęcając pozostałych do przekazywania swoich wspomnień w postaci opowieści, fotografii bądź innych dokumentów, „integrują społeczność wokół historii i [jej – dop. autorek] bezpośrednich świadectw” (Jóźwik 2017: 5). Tym samym funkcją archiwum społecznego jest budowanie pamięci zbiorowej będącej „zestawem wyobrażeń członków wspólnoty o jej przeszłości, [...] przekazywanym w drodze międzypokoleniowej transmisji w celu utrzymania spójnej narracji tożsamościowej” (Nowak 2011: 13). Tak rozumiane *archiwum społeczne* staje się zatem współczesnym „miejscem pamięci”³.

Oddolne inicjatywy archiwizacyjne, w odróżnieniu od swoich instytucjonalnych odpowiedników⁴, mogą być sposobem nowego odczytywania pamięci z perspektywy wykluczanych i marginalizowanych grup, takich jak m.in. kobiety, mniejszości seksualne lub etniczne, które tworzą własne archiwa (dla przykładu wymienić można Archiwum Historii Kobiet: herstorie.pl czy też Wirtualne Archiwum Polskich Ormian). Archiwa społeczne mogą dokumentować wspomnienia grup mniejszościowych, ich tematyka koncentruje się również wokół ważnych wydarzeń historycznych (por. Archiwum Wojennej Służby Kobiet), osób (m.in. Publiczne Cyfrowe Muzeum Agnieszki Osieckiej, Muzeum Zegadłowicza), grup zawodowych (np. Wirtualne Muzeum Pielęgniarstwa Polskiego) bądź grup hobbystycznych (m.in. Muzeum Lotnictwa i Techniki Militarnej w Rogowie, Archiwum Cyfrowe Polonii Warszawa). Najwięcej spośród omawianych „miejsc pamięci” jest tych związanych *de facto* z historią miejsc i tradycją lokalną (np. Wolskie Regionalia, Wirtualne Muzeum Fotografii Kalisza). Przede wszystkim jednak archiwa społeczne wiążą się z możliwością zbudowania stojącej niejako „obok” głównego nurtu

² Należy zaznaczyć, że archiwa społeczne mogą powstawać nie tylko z inicjatywy konkretnych osób. Zbiory tworzone są także przy udziale organizacji pozarządowych i instytucji publicznych (por. Ziętał 2016: 3).

³ Termin wprowadzony przez francuskiego historyka Pierre’a Norę oznacza „wszelkie praktyki (przedmioty, organizacje), których podstawowym celem jest podtrzymywanie (stylowanie) pamięci o przeszłości” (cyt. za: Szpociński 2008: 13).

⁴ Archiwum, wyrastające z inicjatywy oddolnej, może w drodze profesjonalizacji swoich działań stać się finalnie instytucją. Kwestię takiego przejścia pozostawiamy poza polem przedstawianych tutaj rozważań.

historii reprezentacji wydarzeń z przeszłości, widzianych z perspektywy indywidualnych i grupowych doświadczeń, np. Archiwum Historii Mówionej prowadzone przez Fundację Ośrodek KARTA. Podkreślić przy tym należy, że w archiwistyce społecznej widzimy z jednej strony archiwa w pełni prowadzone przez osoby nienaukowo czy nieprofesjonalnie zajmujące się działaniem archiwistycznym, a z drugiej – takie, których treści pochodzą od przedstawicieli społeczeństwa.

Tego typu tendencja wpisuje się w założenia postmodernistycznej historiografii, w której „miejsce metanarracji zastępują mikronarracje” (Wiśniewska 2013: 26), a istotną rolę w tworzeniu pola społecznej interakcji i międzypokoleniowego dyskursu zajmuje pamięć biograficzna (Kaźmierska 2012: 47). Przedmiotem tak zorientowanych badań historycznych stają się obecnie „społeczeństwa i jednostki funkcjonujące w kulturze cyfrowej” (Wilkowski 2013: 54), co zawęża pole naszego oglądu badawczego do *cyfrowych archiwów społecznych* (CAS), powstających w formie stron internetowych – portali, forów dyskusyjnych lub wirtualnych galerii. Potencjał cyfrowych „miejsc pamięci” wiąże się z możliwością zaangażowania społeczności wirtualnej w tworzenie pamięci zbiorowej i konstruowania „krytycznych narracji o przeszłości” (Wilkowski 2013: 8). Z kolei działalność „dokumentacyjna [cyfrowych archiwów społecznych – dop. autorek] oparta jest na materiałach cyfrowych; [...] są to zarówno dokumenty *born-digital* (historie mówione i fotografie), jak i materiały wtórnie cyfrowe (skany dokumentów oryginalnie analogowych)” (Wiśniewska-Drewniak 2016: 93) pochodzące przeważnie z prywatnych, niedostępnych dla instytucji muzealnych i archiwalnych, zbiorów.

Wyraźny wzrost zainteresowania archiwistyką społeczną – z perspektywy podmiotu archiwizującego i/lub odbiorcy doświadczającego kontaktu z konkretnym „miejscem pamięci” – można wiązać ze zjawiskami globalnymi, czyli cywilizacyjnymi, oraz lokalnymi, często stymulowanymi np. przez aktywność grantodawczą władzy. Okazuje się bowiem, że jednym z powodów zintensyfikowania inicjatyw oddolnych w tworzeniu cyfrowych archiwów społecznych stało się uruchomienie konkursu dotacyjnego przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych pn. „Wspieranie działań archiwalnych”⁵. Zaznaczmy jednak wyraźnie za Łucją Kaprałską, że „zainteresowanie przeszłością jest jednym ze znaków szczególnych naszych czasów” (2017: 123), cechujących się gwałtownymi przeobrażeniami społeczno-politycznymi i nienotowanym dotychczas przyspieszeniem rozwoju nowych technologii. Zwrot ku przeszłości wpisuje się w humanistyczną próbę zakotwiczenia

⁵ Zob. obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 sierpnia 2016 r.

tożsamości społecznej, budowania jej pamięci zbiorowej, pojmowanej także jako przeciwieństwo lub częściowe zaprzeczenie tzw. wielkich narracji historycznych wytworzonych przez nadrzędne, zazwyczaj narodowe wspólnoty (Cornelissen 2014: 249).

Zatem o niekwestionowanej współcześnie popularności cyfrowych archiwów społecznych decyduje: po pierwsze charakteryzujący nasze czasy *memory boom*, w realiach polskich powiązany też z uwolnieniem pamięci ideologicznej po upadku komunizmu i poszukiwaniem własnej tożsamości w nowych warunkach polityczno-kulturowych; po drugie odrodzenie społeczności lokalnych w postaci bądź to „małych ojczyzn”, bądź innego rodzaju wspólnot; oraz po trzecie, trzeba to jednak powtórzyć, rozwój nowych technologii umożliwiający digitalizację „miejsc pamięci” i połączony z nim rozwój społeczeństwa informacyjnego.

Mimo iż archiwistyka społeczna „znajduje się obecnie w momencie silnego rozwoju” (Ziętał 2016: 3), to w badaniach naukowych stanowi dziedzinę jeszcze dość słabo rozpoznaną. Naukowe rozważania nad archiwami społecznymi (AS) prowadzą głównie historycy i archiwiści⁶. Wśród autorów publikacji poświęconych temu fenomenowi znajdują się zwykle pracownicy archiwów społecznych (Czarnota 2012: 41–42), a przedmiotem opisu są np. dokumenty wytworzone przez podmioty niepowiązane z konkretnymi C/AS-ami, pozyskane przez archiwistów w sposób aktywny, z intencją ich szerokiego udostępniania (Ziętał 2016: 4). W dziedzinie socjologii naukowy namysł nad archiwami społecznymi podejmuje Łucja Kaprańska. Jej publikacje dotyczą m.in. digitalizacji dziedzictwa kulturowego przez wybrane podmioty, charakterystyki oraz funkcji poszczególnych działań. Rozproszone uwagi o interesujących nas fenomenach kultywujących pamięć o tym, co minęło, można znaleźć w pracach badaczy mediów i komunikacji społecznej, którzy pochylają się nad C/AS-ami w kontekście rozważań nad digitalizacją miejsc pamięci (Kotnis-Górka 2014), relacji lokalnych społeczności ze światem mediów (Kopacka 2006) czy potencjałem oddolnej digitalizacji na tle profesjonalnego udostępniania archiwaliów w przestrzeni cyfrowej (Wilkowski 2014)⁷. W ostatnich latach natomiast wiele publikacji powstaje z inicjatywy przywoływanej już Fundacji Ośrodek KARTA – obecnie największego archiwum społecznego, lidera samej archiwistyki społecznej, jak i społecznego ruchu tejże (Wancerz-Głuza, red., 2014: 1).

⁶ Termin *archiwum społeczne* do literatury wprowadził Tadeusz Grygier w 1981 r., jednak recepcja terminu przebiega wolno.

⁷ Przedmiotem zainteresowania tych rozważań pozostają także kwestie budowania społeczeństwa obywatelskiego bądź kapitału społecznego.

3. Archiwum społeczne jako przedmiot badań dyskursologii lingwistycznej

Niewielkie wciąż jeszcze wyzyskanie potencjału badawczego tkwiącego w cyfrowym archiwum społecznym, a nadto ciekawie poznawczo rysująca się jego przestrzeń dyskursywna skłoniły nas do podjęcia kwestii możliwości badań CAS-ów z perspektywy lingwistyki dyskursu, koncentrującej się na „analizie kształtujących się w dyskursie relacji między użyciem języka, zbiorowymi systemami przekonań i procesami selekcji wiedzy a kulturą” (Czachur 2020: 216). Impuls do podjęcia proponowanych analiz odnajdujemy w tożsamości parametrów kluczowych dla konceptualizacji interesujących nas kategorii – dyskursu i pamięci. Mamy tu na myśli uznanie zarówno pamięci, jak i dyskursu za konstrukty, w których przejawia się perspektywiczne widzenie świata warunkowane społecznymi, kulturowymi i politycznymi uwikłaniami podmiotów opisujących rzeczywistość. O rozpatrywaniu dyskursu jako konstruktu odzwierciedlającego perspektywę podmiotu mówiącego pisała szeroko Bożena Witosz (2010; 2012; 2014; zob. też Czachur 2011). Dla ukazania podobieństwa komponentów konstytutywnych dla obu kategorii przytoczmy jedną tylko definicję:

Dyskurs [...] to pewien schemat myślowy, który kształtuje perspektywę, z jakiej ludzie określonej społeczności, w konkretnym czasie i miejscu, postrzegają rzeczywistość fenomenalną i symboliczną (Witosz 2014: 27).

W studiach poświęconych pamięci (także w lingwistycznym ujęciu) zwraca się również uwagę na jej dynamiczność, otwartość, a także wielowątkowość (Czachur 2018: 13). Cechy te wynikają z definiowania pamięci jako „konceptualnie zarejestrowanej, językowo reprezentowalnej i społecznie podzielanej formacji wiedzy” (Czachur 2018: 18), zbioru wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości (Szacka 2012: 16) oraz z dostrzegania w (autobiograficznych) narracjach o przeszłości śladów indywidualnego postrzegania zdarzeń, określonego widzenia świata i siebie w tym świecie (Biskupska 2014: 25). Jacek Nowak pisze, że:

Pamięć w ludzkim umyśle nie jest zapisana jako replika lub dokumentacja wydarzeń z życia, ale jest ich interpretacją. Oznacza to, że nasza pamięć jest kreowana, a tożsamość zależy od charakteru konstrukcji narracji łączącej przeszłość, teraźniejszość i przyszłość (2011: 12).

Podobnie o istocie pamięci mówi Peter L. Berger: „[...] przeszłość jest kowalna, plastyczna i ciągle się zmienia w miarę tego, jak nasza pamięć reinterpreteruje oraz na nowo objaśnia to, co się zdarzyło. Mamy więc tyle żywotów, ile punktów widzenia” (1995: 60). Zatem skoro w ramach jednej,

jak i drugiej kategorii odnajdujemy wspólne komponenty⁸, a sposobem pamiętania są dyskursy (Csaky 2014: 220), to badania nad pamięcią w perspektywie lingwistyki dyskursu przynoszą możliwość oglądu powstających w różnych wspólnotach treści narracji wspomnieniowych.

Analiza archiwistycznych korpusów tekstowych (złożonych ze wspomnień utrwalonych w formie m.in. fragmentów listów, wywiadów, opowieści), w skład których wchodzić będą także teksty multimodalne i hiperteksty (np. galerie fotografii, mapy, zbiory pamiętników) wymaga podejścia interdyscyplinarnego i integrującego, jednocześnie sytuującego w centrum kwestie języka i komunikacji. Wyrastający z takiego założenia prezentowany projekt naukowy wykorzystuje metody proponowane przez lingwistykę dyskursu, szczególnie związane z wykorzystywaniem lingwistki korpusowej w analizie dyskursu (Czachur 2020: 217). W kontekście interesującego nas przedmiotu dociekań przyjmujemy, że celem lingwistycznego namysłu jest ustalenie mechanizmów tworzenia wiedzy (formacji wiedzy) (por. Czachur 2011: 81) oraz rekonstrukcji reprezentacji świata, jakie powstają w ramach wspólnot skoncentrowanych wokół (cyfrowych) archiwów społecznych. Postępowanie badawcze podporządkowane wyżej wymienionym dociekaniam zakłada zastosowanie następujących kroków analitycznych:

- 1) na poziomie płaszczyzny podmiotowej – charakterystyka aktorów społecznych zasiedlających świat danego dyskursu;
- 2) na poziomie płaszczyzny aksjologicznej – określenie profili obiektów tworzonych w ramach walk semantycznych;
- 3) na poziomie relacji interdyskursywnych – określenie miejsca danego dyskursu w przestrzeni komunikacyjnej oraz ustalenie miejsc napięć międzydyskursywnych (za Witosz 2016: 35–36).

3.1. Punkty widzenia, interpretacje i reinterpretacje podmiotów dyskursu

Omówienie najistotniejszych problemów, które mieszczą się w granicach naszych obserwacji, rozpoczniemy od przybliżenia profili podmiotów zasiedlających przestrzeń rozpatrywanych archiwów oraz wchodzących w rozmaite relacje, jak również typowych dla tej przestrzeni interakcyjnych schematów. Krok ów, dodajmy, wydaje się na tym etapie znaczący, a w dociekaniach

⁸ Por. jeszcze rozumienie pamięci jako wyobrażeń, obrazów przeszłości konstruowanych i interpretowanych z różnych podmiotowych punktów widzenia oraz negocjowanych w dyskursie (Czachur 2018: 15).

profilowanych przez kategorię dyskursu – jest wręcz nieodzowny (np. Witosz 2009: 115–137, 266; 2016: 35–36; ponadto Wójcicka 2014: 256–280).

Kim są zatem aktorzy społeczni odbijający się w zwierciadle archiwum cyfrowego? Najkrócej rzecz ujmując, to członkowie społeczności lokalnych, prezentujący postawę zaangażowaną i pragnący na różne sposoby włączyć się w oddolną, archiwalną ochronę dóbr kultury, w pielęgnowanie tradycji i pamięci (np. pamięci o historii własnego regionu; por. Sobczak, Kudosz 2016: 8). Ich aktywność skutkująca wspomnianymi działaniami podlega wyraźnej dyferencjacji. Wśród aktorów, pełniących w tym przedsięwzięciu nieidentyczne funkcje oraz dysponujących, jak się wydaje, odmiennymi kompetencjami, można bowiem wskazać – twórców archiwów, ściślej zaś – świadków/depozytariuszy przeszłości tudzież społecznych archiwistów właściwych (przy czym role te mogą się zazębiać). Zatrzymajmy się chwilę przy obu roboczych pojęciach. Zdaniem Katarzyny Ziętał (2014: 7), dostarczycielami bądź prymarnymi opiekunami źródeł historycznych, a jednocześnie zasobów społecznych (*vide*: depozytariusze przeszłości), są najczęściej przedstawiciele starszego pokolenia; z kolei młodszy (por. drugą z wymienionych grup) współtworzą archiwum, organizując raczej upamiętnianie i przenosząc zbiory do Internetu. Służy to *notabene* „przełamywaniu barier międzypokoleniowych” (Kaprańska 2017: 127). Warto też podkreślić, iż za sformułowaniem „archiwisci właściwi” kryją się ponadto jednostki z pozoru mniej „widoczne”⁹, niemające na ogół fachowego przygotowania, wolontariusze – w tym aktywiści fundacji albo stowarzyszeń¹⁰, korzystający (ewentualnie) ze wskazówek specjalistów mających umocowanie instytucjonalne.

To wyliczenie nie wyczerpuje jednak poruszonego zagadnienia, gdyż w sieć podmiotowych odniesień projektowanych przez cyfrowe archiwum społeczne, któremu należałoby przypisać ogromny potencjał integracyjny (Kaprańska 2017: 127), uwikłani są jeszcze – co już zasygnalizowałyśmy – animatorzy ruchu archiwistycznego i wreszcie – odbiorcy, a zarazem interpretatorzy udostępnianych archiwaliów skupionych wokół jakiegoś fragmentu rzeczywistości, bezpośrednio lub pośrednio z owym fragmentem związani. Odbiorcy (tu: internauci) z czasem mogą stać się zresztą twórcami danego repozytorium; odzwierciedla to wszak ideę partycypacji (Ziętał 2014: 11). Decydują oni również o żywotności tych czy innych „miejsc pamięci”, odwiedzając stowarzyszone z nimi strony internetowe, odpowiadając na apele dotyczące

⁹ W centrum powinna się tu znaleźć historia „zwykłego człowieka”, świadka.

¹⁰ Por. też osoby związane z samorządem terytorialnym itp. Wyjątkiem byłiby bibliotekarze, zasadniczo angażujący się w tego typu działalność na marginesie służbowych obowiązków.

pozyskiwania nowych zbiorów, opisując dodawane przez siebie obiekty itp. Kto i na jaki użytek sięga po cyfrowe zasoby – pozostaje kwestią otwartą.

Przykładem złożoności relacji nadawczo-odbiorczych, jakie uobecniają się w tekstach wchodzących w skład CAS-ów są wypowiedzi pochodzące z różnych archiwów:

Często można było spotkać na mojej ulicy Ewkę K, która prosiła, to co kolorowe i świecące – koraliki, bransoletki, buteleczki po perfumach i lusterka. Niektórzy mieszkańcy wystawiali przed domem jak Pan Kaliński czy p. Majer. Nieraz było słyhać grę na pianinie dziewczynki, blondyneczki z loczkami i dużą kokardą na głowie. Wyglądała jak księżniczka. (<<http://archiwumleborg.pl/nasze-zbiory-1/architektura/148-lodz-kamajewskiego-stryjewskiego>>, dostęp: 11.12.2019);

Spotkaliśmy się niebawem w trójkę w kawiarni Nowy Świat – Agnieszka, Janek i ja. Byłem pod wrażeniem urody i osobowości przyszłej współautorki. Ujmująca prostota. Wdzięk. Skromność ubioru i uczesania. Brzoskwiniowa cera i żadnego makijażu. Inteligencja i dowcip. Rozmawialiśmy przede wszystkim o operze, której pomysł już istniał. (<https://okularnicy.org.pl/agnieszka/wspomnienia/adam_slawinski/>, dostęp: 05.11.2019);

Śni mi się mój ukochany zakład. Noc w noc. Teraz dopiero, jak straciłem tę pamięć, mam demencję, to nie zawsze mi się śni. Ale jak mi się śni to zawsze musi być stocznia. Że woda wyszła w kanał, że chodziliśmy po dnie kanału, że później wody nabrało, że uciekamy gdzieś do jakiejś łodzi i szybko się ewakuujemy. No takie głupoty. Ale co noc! (<<https://archiwumwspomnienstoczniozca.pl/sni-mi-sie-moj-ukochany-zaklad-stanislaw-bronis/>>, dostęp: 18.11.2019).

3.2. Cyfrowe archiwum społeczne – miejsce aksjologizacji i ideologizacji przeszłości

Zanurzenie podmiotów interpretujących przeszłość w szeroko rozumianym kontekście kulturowym pozwala skupić uwagę dyskursologicznych dociekań na aspekcie aksjologicznym i ideologicznym (re)konstruowanych obrazów przeszłości. Podmiotowość wiąże się bowiem nierozzerwalnie ze światem wartości, światopoglądem, postawami i przekonaniami (Witosz 2010: 13), te zaś konstytuują ideologie (por. Laskowska 2008; Habrajska 2008; Karwat 2008), które są rodzajem filtra ustanawiającego hierarchię spraw ważnych oraz decydującego o interpretacji świata i jego zjawisk (Kamińska-Szmaj, Piekot, Poprawa 2008: 7; Witosz 2010: 13). Wybór określonych treści/obiektów pamięci i dyskursywne ich profilowanie, a także stojące za tymi wyborami motywacje mają więc charakter ideologiczny. Sama pamięć, jak dowodzi Jan Kordys, uzależniona jest od „ideologicznych ram terażniejszości” (2006: 136).

W kontekście dyskursywnego kreowania pamięci i przekonania o wielości ideologii funkcjonujących we współczesnym świecie wartym uwagi zagad-

nieniem wydaje się porównanie różnych wyobrażeń o tych samych fragmentach przeszłości powstałych w lokalnych środowiskach cyfrowych archiwów społecznych (w pamięci nieoficjalnej), jak również zestawienie obrazów pamięci w nich utrwalonych z dyskursem pamięci oficjalnej (wielkie i/małe narracje oraz sposoby ich konstruowania). Zanurzenie pamięci i podmiotów kreujących jej treści w teraźniejszości oraz, jak konstatuje Barbara Szacka, „przekształcanie wyobrażeń grupowych zgodnie z własnymi standardami kulturowymi i przekonaniem światopoglądowymi”, wykorzystywanie pamięci do legitymizacji prawomocności władzy (2006: 45) kieruje uwagę badaczy na kontekst polityczny funkcjonowania dyskursywnych obrazów przeszłości. Przedmiotem opisu może się stać przeszłość w służbie teraźniejszości oraz przyszłości: modelowanie obrazów przeszłości dla jawnych i ukrytych interesów grupowych i celów wspólnot dyskursywnych, rejestr obiektów i faktów historycznych szczególnie podatnych na dyskursywne przekształcenia czy rekontekstualizacje w określonym miejscu i czasie bądź przypisywane im „nowe” znaczenia reprodukowane przez wspólnoty dyskursywne, a także mechanizmy rywalizacji i dominacji określonych odczytań przeszłości. Dyskursy pamięci funkcjonujące w sferze publicznej, w tym cyfrowe archiwa społeczne (CAS), rozpatrywać można zatem w ramach krytycznej analizy dyskursu (KAD)¹¹ jako narzędzia/praktyki zdobywania władzy symbolicznej (siły oddziaływania)¹².

Relacje władzy w dyskursach pamięci manifestują się m.in. w aktywności nadawczo-odbiorczej podmiotów uczestniczących w konstruowaniu narracji wspomnieniowej. Prowadzący rozmowy/wywiady z uczestnikami powstania warszawskiego, które gromadzi Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego, panują nad światem przedstawianym, posługując się różnymi strategiami. Do językowych wykładników władzy można zaliczyć m.in. aksjologizację treści:

Spotykała się pani w czasie tej gehenny, wędrówki, z Niemcami. Czy to byli tylko Niemcy, czy byli również innej narodowości, pracujący, działający razem z Niemcami, na przykład Ukraińcy? (<<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-alot,1903.html>>, dostęp: 11.06.2019)¹³;

Czy pan się czuje w jakiś sposób pokrzywdzony przez los, przez historię? (<<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wojciech-bialowas,3193.html>>, dostęp: 12.06.2019).

¹¹ W centrum zainteresowania KAD pozostaje bowiem rywalizacja dyskursów o dostęp do władzy symbolicznej i takie zjawiska, jak zagrożenie, hegemonia, dominacja, władza oraz mechanizmy i strategie zapewniające dominację (Witosz 2014: 29).

¹² „[...] pamięć jest zarówno częścią ideologii, jak i procesu, przez który ideologia, tym samym relacje władzy w społeczeństwie są reprodukowane” (Billig, cyt. za: Biskupska 2011: 55).

¹³ Wyróżnienia w cytatach pochodzą od autorek.

Wpływ na konstruowany podczas spotkania obraz przeszłości ma również ujawnianie wiedzy pochodzącej z różnych źródeł, np. wiedzy potocznej, doświadczenia życiowego, wiedzy zasłyszanej od innego świadka historii, wiedzy historycznej:

A w kanale pan próbował chronić nogę? Przecież zakażenie może się wdać. (<<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/franciszek-adamski,2761.html>>, dostęp: 12.07.2019);

Słyszałam od jednego warszawiaka, że to był najprawdopodobniej jakiś szpieg niemiecki. (<<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/danuta-binder,1929.html>>, dostęp: 12.08.2019);

Proszę powiedzieć, czy docierały do pani przed Powstaniem wezwania radia radzieckiego, polskiego radia komunistycznego, żeby lud Warszawy stanął do Powstania Warszawskiego? (źródło: <<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wanda-akolinska,1458.html>>, dostęp: 01.08.2019).

Tego rodzaju wpływ na bieg narracji pozwala na budowanie bądź negocjowanie podczas spotkania ze świadkiem pożądanego przez inicjującego interakcję wyobrażenia rzeczywistości.

3.3. Cyfrowe archiwum społeczne – czym jest i czym staje się w relacji z innym miejscem pamięci

Następnym obszarem badań dyskursologicznych nad zjawiskiem cyfrowych archiwów społecznych jest płaszczyzna przedmiotowa; istotne zdają się w jej przypadku pytania o elementy/obiekty świata formowane na podstawie reguł, jakie rządzą dyskursem cyfrowych „miejsc pamięci”, oraz o zbudowaną na ich podstawie wspólnotę pojęciową. W jej centrum usytuowana jest kategoria pamięci (w opozycji do historii) i powiązane z nią narracje o przeszłości. Kluczowymi pojęciami, związanymi ze specyfiką cyfrowego archiwum społecznego, są ponadto – jak już była o tym mowa: oddolna digitalizacja, otwartość i obywatelskość.

Z punktu widzenia doboru materiału badawczego przedmiotem zainteresowania stać się mogą także obiekty fizyczne/cyfrowe, składające się na archiwum społeczne. Mówiąc o nich, warto odwołać się do kategorii tzw. nośników pamięci stymulujących pamięć o minionych wydarzeniach (Kula 2002). Poza oglądem zdigitalizowanych dokumentów (fotografii, listów, wycinków gazet itd.) lub zapisów wspomnień (w formie nagrań i tekstów) przed badaczami cyfrowych archiwów społecznych otwiera się ponadto perspektywa analizy wielokodowych i interakcyjnych nośników w postaci m.in. multimedialnych form prezentacji, takich jak np. aplikacje mobilne czy wirtualne spacer po historycznych miejscach (np.: <http://muranoteka.pl/>).

Zgodnie z założeniami *Porządku dyskursu* autorstwa Michela Foucaulta (2002) analiza materiału badawczego – stanowiącego aktualizację dyskursu cyfrowych „miejsc pamięci” – obejmować może także opis wzajemnych relacji między wymienionymi obiektami. Dzięki temu możliwe będzie określenie, „w jaki sposób przedmioty pojawiają się w obrębie dyskursu, jak są ukształtowane oraz jak tworzą dyskurs. Instancje wyłaniania, odgraniczania i wyszczególniania przedmiotów rozpatrywane są pod względem zależności, jakie je łączą” (Spiess 2010: 204). W toku interpretacji tych powiązań ukazany zostanie dyskursywny obraz świata badanego archiwum.

4. Na zakończenie kolejne otwarcie

Kolejna perspektywa rozważań może być związana ze sposobami profilowania zarówno przedmiotów, jak i jednostek zasiedlających świat owych dyskursów. Rozpoznanie strategii aktywizowania znaczeń przynieść może interesujące wnioski na temat różnorodności i odmienności sposobów utrwalania pamięci – w każdym z archiwów bądź też w grupie archiwów, jakie można wyodrębnić (np. obraz kobiety w Archiwum Historii Kobiet i w Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego). Odmiennosc w profilowaniu obrazów pamięci otwiera zatem po raz kolejny szerokie pole badań nad relacjami wiedzy i władzy oraz nad ideologicznym i aksjologicznym wymiarem dyskursu.

Ostatni potencjalny aspekt badań dyskursologicznych w kontekście cyfrowych archiwów społecznych, który chciałobyśmy przywołać, dotyczy napięć międzydyskursywnych pojawiających się na granicach światów poddanych procedurom poznawczym. Szczególnie widoczne wydaje się to, gdy podejmiemy wysiłek zhierarchizowania różnych, heterogenicznych kryteriów lokowanych na rozmaitych płaszczyznach interpretacyjnych w odniesieniu do tego, co prywatne, i tego, co publiczne. Ta zależność z jednej strony, a odległość kategoriałna z drugiej budują specyfikę cyfrowego archiwum społecznego w porównaniu np. ze zbiorami muzealnymi. Pisząc o napięciach międzydyskursywnych, wypada zaznaczyć, że nie sprowadzają się one tylko do opozycji prywatne–publiczne. Sprzyja ich pojawianiu się chociażby wielokodowość przekazu właściwa cyfrowym miejscom pamięci.

Strategii oglądu cyfrowych archiwów społecznych jest wiele. W przedstawionym opracowaniu wskazałyśmy te, które w naszym przekonaniu są najbardziej obiecujące poznawczo przy uwzględnieniu pamięcioznawczej oraz dyskursologicznie zorientowanej refleksji. Tworzone – i coraz chętniej, i coraz liczniej – digitalizowane przestrzenie archiwalne jako efekt społecznego

zaangażowania powinny spotkać się z zainteresowaniem dyskursologów nie tylko z racji wziętego materiału do analiz, ale przede wszystkim z uwagi na istotne funkcje społeczne, jakie pełnią zarówno w humanistyce, jak i we współczesnym myśleniu partycypacyjnym – obywatelskim oraz wspólnototwórczym.

Literatura

- Berger P.L. (1995): *Zaproszenie do socjologii*. Przeł. J. Stawiński. Warszawa.
- Biskupska K. (2011): *Pamięć społeczna w zwierciadle języka. Analiza dyskursu pokolenia przełomu*. Opole.
- Biskupska K. (2014): *O medialnych obrazach pamięci społecznej na przykładzie Śląska Opolskiego*. [W:] *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*. Red. M. Czyżewski, K. Franczak, M. Nowicka i J. Stachowiak. Warszawa, s. 291–311.
- Borzyszkowska-Szewczyk M. (2017): *Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego*. „*Studia Kulturoznawcze*” 1(11), s. 13–41.
- Cornelissen C. (2014): *Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*. [W:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Red. K. Kończal. Warszawa, s. 247–264.
- Csaky M. (2014): *Historia i pamięć. Pamiętanie i strategie pamięci w narracji historycznej: przykład Europy Centralnej*. [W:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Red. K. Kończal. Warszawa, s. 205–224.
- Czachur W. (2011): *Dyskursywny obraz świata – kilka refleksji*. „*Tekst i Dyskurs. Text und Diskurs*” 4, s. 79–97.
- Czachur W. (2018): *Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy*. [W:] *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Red. W. Czachur. Warszawa, s. 7–55.
- Czachur W. (2020): *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*. Wrocław.
- Czarnota T. (2012): *Archiwa społeczne w badaniach i dydaktyce uniwersyteckiej w Polsce*. [W:] *Archiwistyka społeczna*. Red. K. Ziętał. Warszawa, s. 4–46.
- Czarnota T. (2014): *O archiwach społecznych i ich znaczeniu dla polskiego dziedzictwa narodowego oraz tożsamości lokalnej*. „*Archiwa – Kancelarie – Zbiory*” 5(7), s. 125–143. „*Definicja*” <<https://archiwa.org/definicja>>, dostęp: 10.09.2018.
- Derrida J. (2016): *Gość archiwum. Impresja freudowska*. Tłum. J. Momro. Warszawa.
- Foucault M. (2002): *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*. Przeł. M. Kozłowski. Gdańsk.
- Habrajska G. (2008): *Przeżywanie ideologii*. [W:] *Oblicza komunikacji 1. Ideologia w słowach i obrazach*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław, s. 56–64.
- Halbwachs M. (1969): *Społeczne ramy pamięci*. Tłum. M. Król. Warszawa.
- Jankowska M. (2017): *Od Redakcji*. „*Studia Kulturoznawcze*” 1(11), s. 7–9.
- Jóźwik A. (2017): *Wstęp*. [W:] *Archiwistyka społeczna. Diagnoza i wyzwania*. Warszawa, s. 5–13.
- Kamińska-Szmaj I., Piekot T., Poprawa M. (2008): *Wstęp*. [W:] *Oblicza komunikacji 1. Ideologia w słowach i obrazach*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław, s. 7–9.
- Kapralska Ł. (2017): *Digitalizacja przeszłości i dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych – znaczenie i funkcje*. „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*” 9(1), s. 123–135.
- Karwat M. (2008): *Cechy myślenia ideologicznego*. [W:] *Oblicza komunikacji 1. Ideologie w słowach i obrazach*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław, s. 42–48.
- Kaźmierska K. (2012): *Współczesna pamięć komunikacyjna i kulturowa. Refleksja inspirowana koncepcją Jana Assmanna*. [W:] *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*. Red. E. Hałas. Warszawa, s. 43–62.

- Kopacka K. (2006): *Lokalna partycypacja medialna a kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego*. [W:] *Nowe media. Nowe w mediach* (2). Red. I. Borkowski, A. Woźny. Wrocław, s. 71–78.
- Kordys J. (2006): *Kategorie antropologiczne i tożsamość narracyjna. Szkice z pogranicza neurosemiotyki i historii*. Kraków.
- Kotnis-Górka E. (2014): *Elektroniczne media lokalne jako les lieux de memoire (miejsca pamięci). Rola lokalnych mediów w utrwalaniu pamięci zbiorowej na przykładzie projektu fotograficznego „Poznaj Olkusz, jakiego już nie ma”*. [W:] *Sieć pamięci. Cyfrowe postaci pamięci społecznej*. Red. A. Fiń, Ł. Kaprańska. Kraków, s. 113–125.
- Kula M. (2002): *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa.
- Kurz I. (2014): *Archiwum*. [W:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa, s. 45–51.
- Laskowska E. (2008): *Przywoływanie ideologii w dyskursie*. [W:] *Oblicza komunikacji 1. Ideologie w słowach i obrazach*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław, s. 49–55.
- Nowak J. (2011): *Spoleczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*. Kraków.
- Sobczak A., Kudosz M. (2016): *Charakterystyka archiwów społecznych i ich zbiorów*. [W:] *Archiwa społeczne w Polsce. Stan obecny i perspektywy*. Red. K. Ziętał. Warszawa, s. 6–18.
- Spiess C. (2010): *Lingwistyczna analiza dyskursu jako analiza wielopoziomowa: przyczynek do problematyki wielowymiarowego opisu dyskursów z perspektywy praktyczno-naukowej*. Tłum. P. Wozniczka. „Tekst i Dyskurs. Text und Diskurs” 3, s. 199–220.
- Szacka B. (2006): *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa.
- Szacka B. (2012): *Historia, pamięć zbiorowa i connertowska pamięć kulturowa*. [W:] *Tradycje dla współczesności* (6). *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*. Red. J. Adamowski, M. Wójcicka. Lublin, s. 13–20.
- Szpociński A. (2008): *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*. „Teksty Drugie” 4, s. 11–20.
- Wancierz-Głuza A. (red.) (2014): *Ruch archiwów społecznych*. Warszawa.
- Wilkowski M. (2013): *Wprowadzenie do historii cyfrowej*. Gdańsk.
- Wilkowski M. (2014): *Oddolna digitalizacja i emancypacja historyczna*. [W:] *Nowe media, nowa partycypacja*. Red. P. Celiński. Lublin. Online: <<http://kulturacyfrowa.org/book01/#/1/Nowe%20Media%20=%20Nowa%20Partycypacja/104>>, dostęp: 5.10.2018.
- Wiśniewska M. (2013): *Postmodernizm a archiwa społeczne*. „Archiwista Polski” 2, s. 25–29.
- Wiśniewska-Drewniak M. (2016): *Cyfrowe Archiwum Łodzian Miastograf.pl i Bronowickie Archiwum Społeczne – studium porównawcze dwóch cyfrowych archiwów społecznych*. „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 7(9), s. 91–111.
- Witosz B. (2009): *Dyskurs i stylistyka*. Katowice.
- Witosz B. (2010): *O dyskursie wykluczenia i dyskursach wykluczonych z perspektywy lingwistycznej*. „Tekst i Dyskurs. Text und Diskurs” 3, s. 9–27.
- Witosz B. (2012): *Badania nad dyskursem we współczesnym językoznawstwie polonistycznym*. [W:] *Oblicza komunikacji 5. Analiza dyskursu. Centrum – peryferie*. Red. T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław, s. 61–76.
- Witosz B. (2014): *O ideologii przekonań i postaw estetycznych (wokół publicznego sporu na temat artystycznej instalacji „Tęcza” na placu Zbawiciela w Warszawie)*. „Forum Lingwistyczne” 1, s. 27–36.
- Witosz B. (2016): *Kategoria dyskursu w polonistycznej edukacji akademickiej*. [W:] *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*. Red. W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumięga. Kraków, s. 19–39.
- Wójcicka M. (2014): *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*. Lublin.
- Ziętał K. (2014): *Wstęp*. [W:] *Archiwistyka społeczna*. Red. K. Ziętał. Warszawa, s. 7–13.
- Ziętał K. (2016): *Wstęp*. [W:] *Archiwa społeczne w Polsce. Stan obecny i perspektywy*. Red. K. Ziętał. Warszawa, s. 3–5.

